O‘ZBEK TILIDA NEOLOGIZMLAR VA ULARNING SHAKLLANISH OMILLARI

O‘runbayeva Ro‘za Atanazar qizi,
Ajiniyoz nomidagi NDPI Ellikqal’a fakulteti
O‘zbek tili va adabiyoti bakalavr ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
E-mail: orunbayevarose@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi neologizmlar, ularning mohiyati hamda shakllanish omillari tahlil qilinadi. Neologizmlarning ilm-fan, texnika, internet, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va xorijiy tillar ta’sirida yuzaga kelishi yoritilgan. Shuningdek, yangi so‘zlarning nutq madaniyati va til taraqqiyotidagi o‘rni haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *neologizm, yangi so‘zlar, til taraqqiyoti, o‘zbek tili, leksikologiya, internet, globallashuv, ilm-fan, texnologiya, so‘z yasash, nutq madaniyati, zamonaviy leksika.*

Kirish. Til — jamiyatning eng muhim aloqa vositasi va ma’naviy boyligidir. Jamiyat rivojlangan sari til ham boyib, yangilanib boradi. Har bir davr o‘zining yangi tushunchalari, yangi predmetlari va yangi ijtimoiy hodisalarini yuzaga chiqaradi. Bularni ifodalash uchun esa tilda yangi so‘zlarga ehtiyoj tug‘iladi. Ana shunday yangi paydo bo‘lgan so‘z va iboralar neologizmlar deb ataladi.

Bugungi kunda ilm-fan, texnika, internet, iqtisodiyot va madaniyatning tez rivojlanishi natijasida o‘zbek tilida ham ko‘plab yangi so‘zlar paydo bo‘lmoqda. Ayniqsa, axborot texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi neologizmlarning ommalashishiga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Hozir kundalik nutqda ishlatilayotgan “onlayn”, “bloger”, “startap”, “sun’iy intellekt”, “platforma” kabi so‘zlar bundan bir necha yil oldin deyarli qo‘llanmagan edi. Demak, neologizmlar tilning tirik va doimiy harakatdagi hodisa ekanini ko‘rsatadi.

N.D. Yatsuk fikricha, neologizmlar obyektiv borliqdagi yangi predmet yoki hodisalarga nom berish uchun yaratiladi va tilning lug‘aviy qatlamidan o‘rin olishga mo‘ljallangan. «Ular intellektual-kommunikativ vazifani bajarishga xizmat qiluvchi atov (nominativ) leksik birliklar sifatida paydo bo‘ladi va shakllanadi»[1].

«Leksika tilning tez o‘zgaradigan qatlami bo‘lib, doimiy ravishda takomillashib, yangilanib boradi, shu bilan birga bizni o‘rab turgan voqelikdagi o‘zgarishlarga tegishli tartibda javob qaytaradi, ya’ni ijtimoiy hayot bilan birga taraqqiy etadi»[2].

[1] Яцук Н.Д. Лексические новообразования в прозе и публицистике Ю.М. Полякова: автореф. канд. филол. Н. – Ижевск, 2011. – 26 с.
[2] Москалева М.В. Неологизмы и проблема их изучения в современном русском языке // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2008. № 80. С.246–249.

«Neologizatsiya sathlararo jarayon bo‘lib, u nafaqat alohida individ yoki jamiyat so‘z boyligining ayrim birliklariga, balki barcha birliklarga hamda ularning frazeologiya, morfologiya va so‘z yasash tizimlari bilan o‘zaro aloqasiga ham taalluqlidir»[3]

Neologizmlarni o‘rganishga rossiyalik tilshunoslar V.G. Gak[4] va V.I. Zabotkina[5] katta hissa qo‘shganlar.

Neologizm tushunchasi va uning mohiyati.“Neologizm” termini yunoncha “neo” — yangi va “logos” — so‘z degan ma’nolarni bildiradi. Tilshunoslikda neologizm deb tilda yangi paydo bo‘lgan yoki eski so‘zning yangi ma’noda qo‘llanishiga aytiladi. Neologizmlar dastlab jamiyat uchun yangilik sifatida qabul qilinadi, keyinchalik esa keng iste’molga kirib, oddiy so‘zga aylanishi mumkin.

Masalan, mustaqillikning dastlabki yillarida “kompyuter”, “internet”, “marketing” kabi birliklar yangilik hisoblangan bo‘lsa, bugungi kunda ular odatiy so‘zlar qatoriga kirib ulgurdi. Bu esa neologizmlarning vaqt o‘tishi bilan til tarkibiga singib ketishini ko‘rsatadi.

Neologizmlar ikki xil ko‘rinishda uchraydi:

1. Yangi so‘z shaklida paydo bo‘lgan neologizmlar;
2. Eski so‘zning yangi ma’noda qo‘llanishi orqali yuzaga kelgan neologizmlar.

Masalan, “platforma” so‘zi ilgari faqat transport yoki qurilishga oid ma’noda ishlatilgan bo‘lsa, bugungi kunda u internet tizimi yoki elektron maydon ma’nosida ham qo‘llanmoqda.

O‘zbek tilida neologizmlarning shakllanish omillari.Ilm-fan va texnika taraqqiyoti. Ilm-fan rivojlangan sari yangi kashfiyotlar va texnologiyalar paydo bo‘ladi. Ularni nomlash uchun esa yangi atamalar kerak bo‘ladi. Shu sababli texnika taraqqiyoti neologizmlarning asosiy manbalaridan biri hisoblanadi.

Hozirgi davrda axborot texnologiyalariga oid ko‘plab yangi so‘zlar tilimizga kirib kelmoqda. Masalan: smartfon, messenjer, mobil ilova, sun’iy intellekt, chatbot, raqamlashtirish. Bu so‘zlar dastlab mutaxassislar nutqida ishlatilgan bo‘lsa, hozir oddiy insonlar nutqida ham keng qo‘llanmoqda. Ayniqsa, yoshlar orasida texnologik neologizmlar juda tez ommalashadi.

[3] . Пауль Г. Принципы истории языка. / Г. Пауль. – М.: Иностранная литература, 1960. – 500 с.
[4] Гак В.Г. Сопоставительная лексикология: на материалефранцузского и русского языка / В.Г. Гак. – М.: Международные отношения, 1977. – 246 с.
[5] Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1989. – 124 с.

Ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar. Jamiyatdagi siyosiy va iqtisodiy islohotlar ham yangi so‘zlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, huquq va siyosat sohalarida ko‘plab yangi tushunchalar yuzaga keldi.

Masalan: senator, investitsiya, subsidiya, eksportyor.

Bu kabi so‘zlar jamiyatdagi yangi tizim va munosabatlarni ifodalash zarurati tufayli shakllangan.

Xorijiy tillarning ta’siri. Bugungi globallashuv davrida tillar bir-biriga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, ingliz tili xalqaro aloqa tili sifatida ko‘plab yangi birliklarning boshqa tillarga kirib borishiga sabab bo‘lmoqda. O‘zbek tilidagi ko‘plab neologizmlar ham aynan ingliz va rus tillari orqali kirib kelgan. Masalan: trend, brend, dizayn, servis, trener, startap.

Bunday so‘zlarning ayrimlari asl shaklini saqlab qolsa, ba’zilari o‘zbek tilining talaffuz va imlo qoidalariga moslashadi. Xorijiy so‘zlarning kirib kelishi til boyligini oshiradi, biroq ularni me’yoridan ortiq ishlatish milliy tilga salbiy ta’sir qilishi mumkin.

Internet va ommaviy axborot vositalari. Internet bugungi kunda neologizmlarning eng tez tarqaladigan manbasi hisoblanadi. Ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, internet nashrlari va videoplatformalar yangi so‘zlarni qisqa vaqt ichida ommalashtirib yuboradi.

Masalan: vlog, repost, kontent, obunachi; influencer.

Ayrim yangi birliklar dastlab internet foydalanuvchilari orasida qo‘llanadi, keyinchalik esa umumxalq tiliga o‘tadi. Bu jarayon ayniqsa yoshlar nutqida yaqqol seziladi.

Neologizmlarning nutqdagi ahamiyati. Neologizmlar tilning boyishi va zamon bilan hamnafas bo‘lishini ta’minlaydi. Yangi tushunchalarni ifodalashda ular juda muhim vazifani bajaradi. Agar til yangilanib turmasa, zamonaviy hayotni to‘liq ifodalay olmay qoladi.

Neologizmlar nutqning zamonaviyligini oshiradi, fikrni aniq va qisqa ifodalashga yordam beradi. Ayniqsa, ilmiy va publitsistik uslubda yangi atamalarsiz fikr yuritish qiyin.

Biroq yangi so‘zlarni noo‘rin yoki haddan tashqari ko‘p ishlatish nutqning sun’iylashishiga olib kelishi mumkin. Masalan, oddiy o‘zbekcha muqobili mavjud bo‘lgan hollarda chet tilidan kirgan so‘zlarni ortiqcha ishlatish nutq madaniyatiga salbiy ta’sir qiladi. Shu sababli neologizmlardan foydalanishda me’yor va uslubiy o‘rinlilik muhim hisoblanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, neologizmlar til taraqqiyotining tabiiy va zaruriy hodisasidir. O‘zbek tilida yangi so‘zlarning shakllanishiga ilm-fan rivoji, texnologiyalar, internet, ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar hamda xorijiy tillarning ta’siri sabab bo‘lmoqda. Shu bilan birga, tilning ichki imkoniyatlari asosida ham ko‘plab yangi birliklar yaratilmoqda.

Neologizmlar tilning boyishi, zamonaviylashuvi va xalq ehtiyojlariga moslashishini ta’minlaydi. Ularni to‘g‘ri, o‘rinli va me’yor asosida qo‘llash esa o‘zbek tilining yanada rivojlanishiga xizmat qiladi. Tilning boyligi va qudrati ham aynan uning yangilanib borishida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Яцук Н.Д. Лексические новообразования в прозе и публицистике Ю.М. Полякова: автореф. канд. филол. Н. – Ижевск, 2011. – 26 с.
2. Москалева М.В. Неологизмы и проблема их изучения в современном русском языке // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2008. № 80. С.246–249.
3. Пауль Г. Принципы истории языка. / Г. Пауль. – М.: Иностранная литература, 1960. – 500 с.
4. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология: на материалефранцузского и русского языка / В.Г. Гак. – М.: Международные отношения, 1977. – 246 с.
5. Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1989. – 124 с.